

II. Abdülhamid'in Tanzimat Dönemi Maarif Nazırı Münif Paşa'nın Siyaset Tasavvuru

Sadettin GÜRMAN

Doktora Öğrencisi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı,
İslâm Tarihi Bilim Dalı, Sivas, Türkiye.
sadettingurman@gmail.com

Makale Bilgileri

Öz

Makale Geçmişi

Geliş: 09.09.2021

Kabul: 21.06.2022

Yayın: 30.06.2022

Anahtar

Kelimeler:

Münif Paşa,
Osmanlı Devleti,
Tanzimat Devri,
Batılılaşma,
Siyaset.

Münif Paşa (1830-1910) Tanzimat devrinin siyasî ve kültürel konjonktüründe yetişen Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi ve batılılaşması süreçlerinde siyasal, kültürel ve eğitimsel etkinliklerde, kritik görevler alan entelektüel bir isim olarak karşımıza çıkar. O, batının hızlı tekâmülü karşısında gerileyen Osmanlı Devleti'nin yüzleşme ve hesaplaşma sürecinde gerçekçi tavır, dirâyetli duruşu, teknik önerileri ve raporlarıyla siyaset, eğitim ve düşünce dünyamızda mühim bir yer işgal eder. Münif Paşa doğu-batı karşılaşmasında içe dönüp yüzleşmemizi en rasyonel bir biçimde izleyebildiğimiz şahsiyetlerden biridir. Kendisi Sultan II. Abdülhamid Han tarafından zor zamanlarda üst seviye görevlere atanmıştır. Bu görevlerden biri olan Maârif Nâzırlığı vazifesinden olsa gerek daha çok eğitimci kişiliği ile tanınan Münif Paşa, içinde bulunduğu çalkantılı dönemin siyasî sorunları hakkında da imâl-i fikirde bulunmuştur. Ancak bu siyasî yönünün daha ziyade geri planda kaldığı görülmektedir. Oysa o, maarifi sadece okur yazarlık faaliyeti olarak görmemiş insan yetiştirmenin de ötesinde hedeflere namzet telakkî etmiştir. Münif Paşa'ya göre maârif terakkînin anahtarı, milletçe terakkî kurtuluşun reçetesidir. Bu doğrultuda ilk sıraya pozitif bilgiyi koyarak eğitimi yaygınlaştırmayı, bilgi edinmeyi ve bilinç kazanmayı amaçlamış böylece milletçe terakkîyi gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Bu yöndeki gayretleri ilk cemiyet çalışmaları, ilk mecmua çalışmaları ve ilk felsefi çeviriler gibi öncü çalışmalarla bezelidir. İlim ve fikir dünyasına ait izleri ve sosyal hayata yansımalarını matbuatında, çevirilerinde ve hatıratında bulmak mümkündür.

The Political Imagination of Münif Pasha, Minister of Education in the Tanzimat Period of Abdülhamid II

Article Info

Abstract

Article History

Received: 09.09.2021

Accepted: 21.06.2022

Published:

30.06.2022

Keywords:

Münif Pasha,
Ottoman Empire,
Tanzimat Period,
Westernization,
Politics.

Münif Pasha (1830-1910) appears as an intellectual who took critical roles in political, cultural and educational activities in the modernization and westernization processes of the Ottoman Empire, which grew up in the political and cultural conjuncture of the Tanzimat period. He occupies an important place in our world of politics, education and thought with his realistic attitude, determined stance, technical suggestions and reports in the confrontation and reckoning process of the Ottoman Empire, which regressed in the face of the rapid evolution of the West. Münif Pasha is one of the personalities that we can watch in the most rational way of our confrontation in the east-west encounter. He was appointed to upper positions by Sultan Abdulhamid II in difficult times. Münif Pasha, who is known for his educator personality, probably from the duty of the Ministry of Education, which is one of these duties, also produced ideas about the political problems of the turbulent period. However, it is seen that this political aspect is rather in the background. However, he did not see education only as a literacy activity, but considered it a candidate for aims beyond raising people. According to Münif Pasha, education is the key to progress and national progress is the recipe for salvation. In this direction, he aimed to disseminate education, gain knowledge and raise awareness by putting positive knowledge in the first place, thus aiming to realize national progress. his efforts in this direction are adorned with pioneering works such as the first community studies, the first journal studies and the first philosophical translations. It is possible to find traces of the world of science and ideas and their reflections on social life in his press, translations and memoirs.

Atıf/Citation: Gürman, Sadettin. "II. Abdülhamid'in Tanzimat Dönemi Maarif Nazırı Münif Paşa'nın Siyaset Tasavvuru". *akif* 52/1 (2022), 65-75.

DOI: <http://dx.doi.org/10.51121/akif.2022.16>

"This article is licensed under a *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License* (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Münif Paşa yaklaşık on yıl maârif nazırlığı ve beş yıl kadar da Meclis-i Maârif reisliği görevini ifa etmiştir. Bu süreç aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid'in döneminde temeli atılan ve pek çoğu günümüze modern bir biçimde ulaşan okullar ve eğitim reformlarında birinci derecede hissedar olduğu bir süreçtir.¹ Tanzimat gibi kritik bir süreçte maarif vekilliği gibi ehliyet, liyâkat, müktesebat, hassasiyet ve ciddiyet gerektiren makamı gereğince doldurmuştur. Sürekli bir aksiyon içinde olan ve resmi işleri dışında vazife harici olarak ilmi faaliyetleri geri planda bırakmayan Münif Paşa, bilgi birikiminin eserlerinden olan ve kuruluşuna öncülük ettiği *Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniyye* ile resmî yayın organı *Mecmua-i Fünûn*'da pek çok branşta yazılar kaleme almıştır. Bu cemiyet ve derginin kuruluşu belki de onun hayatındaki en önemli kültürel başarılarıdır.² Dört yıllık yayın hayatı olan derginin amacı ilim, fen ve sanayi konularında halkı eğitmek, bilinçlendirmektir. Bu amaca mukabil olarak konferanslar, yabancı dil dersleri düzenlediği de bilinmektedir.³ Hatta ilk kez bir *Dârü'l-fünun* kurulması fikri bile bu cemiyetin ve *Mecmua-i Fünun* adlı derginin mümbit ilmî havasının yarattığı fikriyat neticesinde oluşmuştur.⁴

Tanzimat dönemi karakteristik yapısına uygun olarak başlayan sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik, askeri ve hukuki değişimlerden ve gelişmelerden ilk ve en çok etkilenen ve yine düalist bir biçimde içinde bulunduğu toplumu etkileyenler aydınlar olmuşlardır. Aydınların ise bu “yeni” karşısındaki tutumları farklı bir kültür ve uygarlık karşısında direnme, eskiye sarılma ve ihya etme gayreti yahut yeniye koşulsuz intibak sağlamak ne gelirse kabul etmek ve boyun eğer bir tavrı ortaya çıkmıştır. Esasen batı merkezli gelişmelerin Osmanlı Devleti topraklarına intikali ve serdedilen tavır yönüyle Osmanlı batılılaşma hareketinin önemli bir adımının gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bu hareket bir grup aydında müthiş bir arzu ve heyecan uyandırmış, bir diğer grup aydında külliye reddetme eğilimi olarak kendini izhar etmiş üçüncü ve son grup aydında ise çekingen ve temkinli bir şekilde tezahür etmiştir.

Münif Paşa vatandaşlık yönüyle bağlı bulunduğu Osmanlı Devleti'ne ve nâzırlık vazifesi gereği memuriyet cihetiyle bağlı bulunduğu padişahına sadık bir Tanzimat dönemi aydınıdır.⁵ Ancak bu sadakat, çevresinde gelişen olaylara gözlerini kapatmak yahut padişahın iradesine karşı doğru bildiği fikri nezaket dairesinde ifade etmekten onu alıkoymamaktadır.⁶ Kendisi tıpkı diğer Tanzimat aydınları gibi batıyı ve batılı

¹ İlhan Kutluer, “Felsefi Düşüncede Batılılaşma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/154.

² İsmail Doğan, “Münif Mehmed Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/9; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1969), 2/998.

³ Yeşim Işıl, *Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Mecmua-i Fünun* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1986), 9.

⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, 2006), 232.

⁵ Doğan, “Münif Mehmed Paşa”, 32/10.

⁶ Nitekim Yıldız Sarayında Sultan II. Abdülhamid Han ile yaptığı bir görüşmede mevzu münakaşa şeklini almış akabinde bir “muhtıra-i hümayun” ile mevzunun tafsilatı Münif Paşa'ya bildirilip ve kendisine bulunduğu mevkiden daha üst bir mevki tahsisi ile uzaklaştırma amaçlı Tahran Sefaretine tayini gerçekleştirilmiştir. Bir

sistemleri yakından takip eder, inceler. Ancak kendisi gibi batıyı yakından tanıyan dönemin aydınlarından farkı onların Osmanlı Devlet sistemini ve sistemin yürütücüsü başta padişah olmak üzere idareci sınıfını acımasız bir biçimde eleştirdiği dönemlerde kendisi bu eleştirici güruha katılmaz. Aksine kuru eleştiri ve sürekli batıyı yüceltme ile bir sonuca varılmayacağına farkında olan Münif Paşa mevcut sistemler yönüyle batı ile Osmanlı Devleti'ni kıyaslamak yerine reformist bir gözle bakmakta, yeni bir terkinin mümkün olup olmadığına kafa yormaktadır. Bu nedendir ki herkesçe malum olan siyasî eksiklerin idarî hataların tekrar tekrar sayılarak ezber yapılması yerine zikredilen bu bozuklukların çarelerini aramayı tercih etmektedir.

Siyasî tarih göz önüne alındığında, Münif Paşa'nın yaşadığı dönem Osmanlı Devleti'nin her alanda planlı plansız yenilikler hatta birbirine zıt fikirler ile içinde bulunduğu çalkantılı dönemden kurtulmak için çabaladığı bir dönemdir.⁷ Bu sürecin mekan bazında dışsal, mental açıdan içsel aktörü batı ile etkileşimi sağlayan kilit isimler ise dönemin aydınlarıdır. Münif Paşa bu aydın sınıfının önde gelen simalarındandır. Batı'dan ülkeye gelen bilginin topluma yayılmasında büyük pay sahibidir. Kendisi batıyı gören, bilen, takip eden aynı zamanda doğuyu yaşayan ve idrak eden bir aydındır. Özellikle Avrupa'daki siyaset ve yönetim tarzları üzerine oldukça mesai harcadığını bildiğimiz Münif Paşa neredeyse bütün yönetim sistemlerini incelemiş ve pek çoğu bazı çıkarımlarda bulunmuştur. Örneğin bunlardan dönemselsel olarak ilgi çekici olanı sosyalizm ve komünizm hakkındaki olanıdır. Bu iki tarz-ı siyasetin batıda ortaya çıkış sebeplerini inceleyerek bu sebeplerin Osmanlı Devleti tebaası arasında bulunmadığını yani şartların sosyalizm ve komünizm için olgunlaşmadığını bu sebeple de bu yeni akımların kendi ülkesinde herhangi bir karşılığı bulunmadığını ifade etmektedir. Sosyalizm ve komünizm toplum içindeki yaygın eşitsizliğe bir tepki mahiyetinde olduğundan Batı'daki bu eşitsizliğin Osmanlı Devleti içinde bulunmadığını dolayısıyla bu sistemlerin Osmanlı Devleti için geçersiz olduğunu gönül rahatlığı ile ifade eder. Dahası zikredilen iki doktrin ve yönetim biçiminin de gelir seviyesi ve hayat kalitesi düşük insanların duygu ve ümitlerini istismar ettiğini, yoksulu daha yoksul yapmaktan başka bir işe yaramadığını da ifade eder.⁸ Münif Paşa'nın hürriyetin tescili anlamına gelen demokrasi ve cumhuriyetten doğrudan bahsetmediği halde sosyalizm ve komünizm üzerine açıkça yaptığı tahlil denemesi onun devletçi yönünün bir eseri olarak anlaşılabilir.⁹ Buna karşın *Muhâverât-ı Hikemiyye* ve *Tercüme-i Telemak* isimli eserlerinde cumhuriyetin ve devletin felsefi kaynağı olarak gördüğü Antik Yunan düşünce, siyaset ve medeniyet fikrini nahif bir biçimde empoze etmeye çalışır. Yine Antik Yunan felsefesini argümanlarında sıkça kullanan ve düşüncelerinin temelini alan aydınlanma devri filozoflarını tanıtmaya oldukça heveslidir. Böylece Osmanlı Devleti

başka rivayete göre ise bu görevlendirme Münif Paşa'nın yayınladığı "Yıldız Böceği ile Bir Yolcu" adlı fıkranın zımnen Yıldız Sarayı'na ve Sultan II. Abdülhamid Han'a delaleti sebebiyledir. Detaylı bilgi için bk. M. Kayahan Özgül, *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politeknisi: Münif Paşa* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 166-169.

⁷ Recep Duran, "Mehmet Tâhir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi", *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 2/6 (1986), 801.

⁸ Doğan, "Münif Mehmed Paşa", 32/10; Münif Paşa, *İlm-i Servet*, thk. Mahmud Esad (İstanbul, 1302), 53.

⁹ İsmail Doğan, "Siyasal Tutum Geliştirmede İki Tanzimat Aydını: Münif Paşa ve Ali Suavi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 3/4 (1989), 205.

tebaasının zihninde yegâne doğru olan her zaman korunup kollanması gereken gerektiğinde uğruna can verip can alınan devlet ve yönetim anlayışının da alternatifleri olduğu fikrini oluşturmayı görev edinmiştir.

Devletçi ve muhafazakar bir yapıya sahip olduğundan bahsettiğimiz Münif Paşa¹⁰ devletini seven bir insan olmasının yanında eksik gördüğü hususlar yönünden devleti tenkit etmesine, entelektüel rolü ile gördüğü hatayı ortadan kaldırmak ve tekerrürüne engel olma gayretinde bulunmasına mani değildir.¹¹ Osmanlı Devletinin önü alnamayacak şekilde hızlı bozulma süreci ve sürecin sürekli Batı lehine tavizler ile devam etmesi dış dinamiklerin iç dinamikleri mukayese edilemeyecek kadar etkisiz kılıp sosyal ve siyasal gerginliği artırdığı ve istikrarsızlığı pekiştirdiği bu ortamda, Münif Paşa Osmanlı Devleti'nin birliğine inanır. Öyle ki gayrimüslimlerin askerlik hizmetine dahil edilmemesi ve zorunlu askerlikten muaf tutulmaları hususunu yanlış bulur. Bu halin Kanun-i Esâsî ahkâmına ve Osmanlı Devleti'nin âlî menfaatine aykırı bulunduğunu ve daha birçok muzır sonucu beraberinde getirdiğini delilleriyle ifade eder.¹²

Münif Paşa devlet geleneğini iyi bilen, liberal, sakin ve itaatkâr bir kişiliğe sahiptir. Kendisi milli tarihe ve milli kültüre bağlı, vatan sevgisiyle dolu, milletin maarif yoluyla manen ve maddeten terakki edeceğinin heyecanını taşıyan bir entelektüeldir.¹³ Genel olarak liberalleşme ile modernleşmeyi paralel değerler olarak kabul etmek doğru olmasa da özel olarak Osmanlı modernleşmesinin yapısı bu istikamette olmuştur.¹⁴ Liberal iktisat anlayışına sahip olup klasik liberalizmi savunan Münif Paşa her ne kadar batı kökenli olsa da bu görüşe gözü kapalı bağlı değildir. Yani daha açık bir ifade ile Münif Paşa'nın klasik liberalizm ve liberal iktisat ile iltisakı, buna mümas fikirleri olmakla birlikte kendine has ve özgün bir yapısı da söz konusudur. Adam Smith, Ricardo, Malthus, J. B. Say gibi düşünürlerin fikirleri ve teşviki ile oluşan klasik iktisat anlayışının serbest ticaret ve sanayi kavramı ile özel mülkiyet, doğal denge, rekabet yapısı, iş bölümü gibi temel kavramlarını kabul etmekle beraber Smith'in Emek-Değer Teorisine ya da Malthus'un Nüfus Yasası'na eleştirel bir gözle bakarak kabul etmediğini belirtir.¹⁵ Bu Münif Paşa'nın iktisat düşüncesinin de siyasî görüşleri gibi körü körüne bağlanmakla oluşmadığına güzel bir örnek olarak verilebilir.

Münif Paşa sanayi gelişiminin ekonomik ve teknolojik gelişmeyi artıracığı ancak ters orantı ile halkın refah seviyesini düşürüp, gelir eşitsizliğini artıracığını düşünmektedir. Bu hususta İngiltere ülkesini örnekleyerek şu ifadelere yer verir;

¹⁰ Doğan, "Siyasal Tutum Geliştirmede İki Tanzimat Aydını: Münif Paşa ve Ali Suavi", 200.

¹¹ Duran, "Mehmet Tâhir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi", 815.

¹² Özgül, *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politekniki: Münif Paşa*, 16.

¹³ Adem Ceyhan, "Eski Bir Üsküdar Sakini: Maârif Nâzırı Münif Paşa'nın İki Manzum Eseri", *1. Üsküdar Sempozyumu*, ed. Zekeriya Kurşun vd. (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004), 2/455; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 2/1003.

¹⁴ Murat Yılmaz, "Sunuş", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm*, ed. Tanıl Bora - Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 7/15.

¹⁵ Gökhan Doğan, *Münif Paşa'nın İlm-i Tedbir-i Memleket'inin Türk İktisat Tarihindeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013), 46.

“İngiltere bu hâl üzeredir. Birtakım adamlar milyonlarca altun sâhibidir. Fakat nice fakir familyalar da vardır ki ne mesken ve me’vâları ve ne de yatacak bir yerleri vardır.”

Devamında daha kapsamlı bir tahlile girişir ve şöyle der:

“Tahsîl-i servet cihetine dünyâda İngiltere kadar ilerlemiş bir memleket yoktur. Küre-i arz İngilizler’in elinde âdetâ bir top menzilesindedir. Hîçbir memleket yoktur ki gemileri oraya gitmesin. Dünyânın her tarafında çıkan hâm mahsûlâtı gemileriyle memleketlerine celb ederler. Ve kendi fabrikalarında i’ mâl ederek yine bilâd-ı baîdeye götürüp satarlar. Buna da kanâat etmeyib memâlik-i ecnebiyyenin birinden mâl alıp dîgerine götürür, ve onlar beyninde dahi ticâret ederler. İngiltere’de takrîben otuz beş milyon nüfûs vardır. Bunlar hem san’atlarını iyi bilirler ve hem vücûdları gayet sağlam olup ziyâdesiyle çalışırlar. Bir İngiliz amelesinin yaptığı işi başka memlekette üç amele ancak yapabilir. Ve bunlar bir ân hâli durmazlar hattâ bir İngiliz yolda gider iken birisi “Ne yapıyorsun?” dese taaccüb eder cevâb bile vermez. Bunların pek çok yardımcıları ve muâvinleri vardır. Hava, su, buhar ve elektrîk onlara her umurlarında muâvenet eder ve bu sâyede kendi nüfûslarına milyonlar ile nüfûs kuvveti zamm ve ilâve olunur. Bu sebeblere binâen İngilizler gayet zengindir. Fakat her nasılsa bu servet yolunda taksîm olunmadığından refâh ve saâdet hâlleri çok memleketlerden geridir.”¹⁶

Münif Paşa’nın son cümle ile dikkat çektiği elde edilen gelirin paylaşılması problemi yine dönemin siyasî ve sosyal bir sorunu olarak çıkar karşımıza. Hükümetlerin varlığı, vazifeleri ve daha birçok soruyu beraberinde getiren bu gelir dağılımı için Osman Devleti’nin durumu da pek parlak değildir. Ona göre halkın refahını sağlamak devletin vazifesidir. Toplumsal refaha her hususta adalet ile ulaşılır. Ekonomik anlamda adalet gelirin eşit paylaşılması ile mümkündür.

“İşte şu esbâb-ı servetin sûret-i tahsîl ve istihlâkini ve bir millet azasının bazıları zengin olup bazıları dûcâr-ı fakr u sefâlet olmayarak cümleten hissemend-i refâh u rahat olmak için mümkün mertebe hakk ve adl üzre beynlerinde taksîmi tarîklerini talîm eden ilm-i celilü’l-menâfia (ekonomi politik) yani İdare-i mülkiye tesmiye olunur.”¹⁷

Bu itibarla gelir araç, eşit dağılım amaçtır. Ancak zamanın insanları araç ile amacı karıştırmış ve yapılması gerekeni unutmuştur. Hatta maalesef ki ulemâ gelirin nasıl paylaşılacağını kısmına gelemeyen nasıl kazanılacağı kısmına takılıp kalmıştır der ve özetle şöyle söyler:

“Bazı ulemâ ilm-i servetden maksad mahzâ tahsîl imiş gibi yalnız tahsilden bahsederler. Hâlbuki tahsîl-i servet maksûd-ı bizzât değildir. Belki maksad umûmun refâh ve râhatıdır ve bu ilmi taallümden matlab-i a’lâ ve maksad-ı aksâ nev’-i insânın def-i ihtiyâcı kazıyye-i mühimmesidir (...) İşbu tafsîlâtıdan maksadımız yalnız taksîm-i servete sırf himmet edip tahsîlden sarf-ı nazar edelim demek değildir, çünkü taksîm-i servet tahsîlsiz olmaz, evvel tahsîl edib ba’de taksîm etmelidir. Fakat insânların hâli acîb

¹⁶ Münif Paşa, *İlm-i Servet*, 130.

¹⁷ Münif, “Neviyye”, *Ceride-i Havadis* (İstanbul: 1277), 5.

olduğundan gayet ve maksadı unutup vesâit ile meşgul oluyorlar ve gayeyi nazarlarından gaib ediyorlar.”¹⁸

Münif Paşa'nın gelir dağılımı konusuna verdiği özel önem toplumsal refahta gelir dağılımı konusunun kelime anlamından daha çok anlama sahip olduğunu bilmesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Eşit olmayan gelir dağılımı ekonomiye yani hayata bağlı her konuda insanları eşitsizliğe sürükleyecektir.

“Refâh-ı nâs tahsîli servete mütevakkıf olduğundan onunla iştilal edip giderek asıl maksadı unuturuz ve vâsıtayı maksad ittihâz ederiz. Bunun butlânı meydânda ise de maksadı vâsıtaya fedâ etmek hatâ'sı insânlara çok şeylerde vâki' olur.”¹⁹

Devlet ve siyaset söz konusu olduğunda elbette ilk akla gelen haklar ve yasalar konusu olacaktır. Yönetenler ve yönetilenler olarak isimlendirebileceğimiz karşılıklı ilişkiler bütünü ve bu kişiler üzerinden devlete yüklenen mahiyet ile vatandaşlara verilen kısıtlı hürriyet alanları tam olarak bu konunun mühim bir parçasıdır. Devletin varlığı içinde tabii hakları olan vatandaş belirli vazifeler ile mükellef sayılır. Bu mükellefiyet devletin kutsiyeti karşısında kaçınılmaz ödevlerdir. Bu hususta Tanzimat dönemi aydınlarının neredeyse tamamı hakikatin farkında olsa da Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ahval ve şerâit dolayısı ile farklı yaklaşımlar sergiledikleri görülmektedir.²⁰ Münif Paşa'nın da içlerinde olduğu bir grup Sadık Rifat Paşa'nın veciz ifadesi ile “hükümetler halk için mevzu' olup halk hükümetler için mahlûk değildir²¹ görüşünü savunmaktadır. Münif Paşa ayrıca bu durumu şöyle ifade eder:

“Hükümet dahi heyet-i ictimaiyyenin selamet ve saadet hali esbabının husulü yani halkın (...) mesalih-i umûmiyyesinin tesviye ve istihsal ve istikmalî için teşekkül ve teessüs etmiştir. Hükümetin vazifesi mesalih-i umumiyeyi tesviye için bir nezaretten ibaret bulunduğu anlaşılmıştır.”²²

Bu manada Devletlerin yönetici makamında bulunan hükümetlerin en mühim vazifesi vatandaşların birbirlerine aykırı olan zıt fikirleri ve emellerinin karşı karşıya gelmesinin sonucu ortaya çıkacak her türlü tehlikeyi önlemek ve herkesin hakkını teslim ederek vazifelerin gereğince yerine getirmesini temin etmektir.²³ Münif Paşa'nın fikriyatı özetle şu minvaldedir. İnsan için hava gibi su gibi lazım olanın adalet ve eşitlik olduğunu söyleyebiliriz. Bu ancak medeniyet ile mümkündür. Medeniyetin imkânı ise ilim ve fennin yaygınlaşması ile terakki ile mümkündür. Medeniyet ve terakki ise kanun ve nizamla olur. Kanun ve nizamın yani adalet ve eşitliğin hüküm sürdüğü devlette ise refahın ve saadetin neşvünema bulması kaçınılmazdır.²⁴ Tanzimat dönemi siyasi

¹⁸ Münif Paşa, *İlm-i Servet*, 131-133.

¹⁹ Münif Paşa, *İlm-i Servet*, 21.

²⁰ Gökhan Çetinsaya, “Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, ed. Tanıl Bora - Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 1/67.

²¹ Mehmet Kaplan vd., *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I. 1839-1865* (İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988), 35.

²² Kaplan vd., *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I. 1839-1865*, 183-184.

²³ Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Vasiyetnameleri* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978), 13.

²⁴ Çetinsaya, “Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti”, 1/238.

kavramları arasında hürriyet kavramı da ciddi bir yer işgal eder. Münif Paşa hürriyet kavramını kendi ifadesi ile “Almanyalı hakim-i meşhur Kant cenabları” ve Montesquieu gibi filozofların görüşlerinden esinlenerek yorumlamakta ve yine kendi ifadesi ile “âlem-i medeniyete nâfi’ olan ve hiçbir kimseye muzır olmayan harekatta herkesin serbest olması” yahut “ferdin hukuk-u meşrû’asına mutasarrıf olması” şeklinde tarif etmektedir.²⁵ Hürriyetin sınırı için ise beyanı şu şekildedir.

“Hukuk-u hürriyet başkasının hukuk-u hürriyetine dokunmayacak kadar ileri olabilir. Yani hürriyetin başka hududu olmayıp bunun hududu diğerinin hudud-u hürriyetidir.”²⁶

Münif Paşa hem doğuyu hem batıyı iyi bilen ve tahlil eden bir entelektüeldir.²⁷ Geleneğe hâkim yeniliğe açık bu aydın sima medeniyet, terakkî ve hürriyetin birbiriyle organik bir bağ içinde olduğunun ayırdındadır. Bu sebeple yine kendi ifadesiyle:

“Hürriyet, her türlü terakkiyatın membaidir. Hürriyet olmasa bu terakkiyat hasıl olmaz. Hür olmayan adamın terakki ihtimali yoktur. Çünkü hür olmalı sa’y etmeli, esbabına teşebbüs eylemeli ki terakki olsun.”²⁸

Münif Paşa’nın yaşadığı dönem iç ve dış her türlü kargaşanın hüküm sürdüğü bu sebeple zorunlu tedbirler ve kısıtlı imkanlar ile Devlet-i Aliyye’nin sıkı politika izlediği özellikle yabancı medya unsurları tarafından istibdat adıyla anılan bir dönemdir. Bu sebeple olsa gerek hürriyet bahsinde fevkalade önem verdiğini beyan ettiği hürriyet çeşidi fikir ve düşünce hürriyetidir. Fikrini şöyle ifade eder;

“Esas, Hürriyet-i Akliyedir. Hürriyet-i mezhebiye, ve ahlakiye ve ticariye ve snâ’iye ve hususiye ve siyasiye ve saire bundan sonradır.”²⁹

Hürriyetin tekâmülü tedricîdir ve Hürriyet-i akliyeden başlayarak bütün hürriyetler sırasıyla neşvünemâ bulur. Bu sürecin ikmâli ise şartların olgunlaşmasına bağlıdır. Bu şartların ilki ise maârifdir. Bu hususta neredeyse bütün Tanzimat aydınları ve devlet adamları hem fikirdir.³⁰

Münif Paşa’ya göre insan istidadı mukabilinde hürriyetten istifade eder. Yani maârif ve idraki nispetinde bu nimetin kıymetini anlar. Bu sebeple öncelikle halkın eğitimi ve terbiyesi için kollar sıvanmalıdır. Bunun için bütün kurumlar eğitim kurumları ile işbirliği yapmalıdır, yeni eğitim kurumları açılmadık, zira bu külfetli yükün altından ancak külli bir hareketlenme ile kalkılabilir. O vakit herkes hürriyetinin hakiki manasını anlar ve hürriyeti talep eder. Toplumsal anlamda maârif ağacının filizlenmesi, kök salması ancak bu şekilde olabilir. Kendi ifadesi nakletmek gerekirse;

“Her ferd hürriyetten kendi derece-i terbiye ve idraki nisbetinde istifade edebilir. (...) Hürriyet, terbiye ve idrak tevesü ettikçe tevsî’ kılınmalı ve evvel emirde terbiyeye

²⁵ Kaplan vd., *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I. 1839-1865*, 182.

²⁶ Kaplan vd., *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I. 1839-1865*, 189-192.

²⁷ F. Samime İnceoğlu, “Tanzimat’ta Bir Düşünür ve Bürokrat: Münif Paşa ve İktisat Tasavvuru”, *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi* 19 (2005), 235.

²⁸ Münif Paşa, *Telhis-i Hikmet-i Hukuk* (İstanbul: Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası, 1301), 111.

²⁹ Kaplan vd., *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I. 1839-1865*, 187-191.

³⁰ Çetinsaya, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, 1/67.

müte'allik ulûm ve maarifi halka talim ve tamim etmelidir. (...) Onun için hükümetler mektebler küşadiyla halkı talim ve terbiyeye sa'y ve gayret etmelidir. (...) Hürriyetten layıkıyla istifade etmek için insanlar kendi terbiye-i umumiyelerine itina etmelidirler. (...) Hürriyetin tevessü ve intişarı terbiye-i umumiye mütevakıftır. Hürriyetin hakikatini derk ve onu talep ve icra etmek terbiye-i umumiye istihsalinin esbabı teshil edilmiş olmak için de bunu mecburi ve meccanen yapmışlardır. Elhasıl hürriyetin mebniyun-aleyhi terbiye-i umumiye-dir.”³¹

Münif Paşa ferdin yaşaması için toplumsal hayatın zarurî olduğunu düşünmektedir. Nitekim hiç kimse bir başına bütün ihtiyaçlarını karşılayacak yükümlü olduğu fiiliyatı yerine getirebilecek yeterliliği sahip olamaz. Bu sebeple insanlar başıboş hürriyetin daha kavramsal ifade edersek kişisel özerkliğin mümkün olduğunu düşünmemelidir. Zira fertler toplumu meydana getirdiğine göre toplumun kurallarına uymalı ve toplumun kendileri için biçtiği rolleri yerine getirmelidir. Ancak bu şekilde toplumsal yapı kurulur, muhafaza edilir. Bu aynı zamanda Münif Paşa'nın Batı düşünsel yapısının etkisiyle toplumu canlı bir organizma olarak gördüğünün de ifadesidir.³²

Münif Paşa nezdinde siyasetin en büyüğü maarifin toplumsal düzeyde yaygınlaşması ve birlikte terakkî etmektir. Bu maârif bilgiyle kaimdir ve düzenli bilgi akışını sağlamak gerçekten büyük bir siyasettir. Osmanlı Devleti'ne kıyasla Batı'nın ileri oluşunun kaynağı da yine bu mühim noktadır. Kendi ifadesi ile:

“Hergün âsar-ı acibesini gördüğümüz ulûm ve fûnûn, mucib-i hayret olacak derecede terakki ve intişar etmiştir. Bir taraftan dahi gün be gün ilerlemektedir. (...) Komşumuz olan Avrupalılar çok uzun yıllardan beri sa'y ve ikdam ederek ulûm ve fûnûnda ilerlemiş ve bu sayede medeniyetçe bir derece-i âlâya irtifa etmiş olduklarında bu babda bizim onlardan geri kalmamız ne memleket menfaatlerine ne de saltanatın şânına yakışır.”³³

Münif Paşa Osmanlı Devleti'nin dünya sahnesinde eski kudretli günlerine yeniden kavuşmasının ancak eğitimle mümkün olacağını farkında olduğu için zaman zaman batılı düşünür ve filozofların eserlerinden tercümeler yapmış ancak henüz sosyo-kültürel açıdan elverişli olmayan bir ortama hediye ettiği bu yazılar ve çeviriler kimi zaman onun dinsizliği, materyalistliği kimi zaman batı hayranlığı ve ihtilalciliği ithamları ile karşılık bulmuştur.³⁴

Münif Paşa yaşadığı dönemin vaziyetinin ehemmiyetini anlayan bu itibarla günlük politika ve sloganik söylemlerden uzak duran daha ziyade uzun vadeli ve felsefi alt yapısı olan teorik-pratik uyumu haiz kapsamlı ihya ve ıslah projelerini ele almaktadır. Bu yönüyle Tanzimat döneminin hararetli, günlük siyaset dili kullanan aydınlarından ayrılmaktadır. Münif Paşa sürekli ilerleyen batı ile yerinde saymayı, mevcudu korumayı bile iyi kabul eder hale gelen Osmanlı Devleti arasında giderek farkın açıldığını

³¹ Kaplan vd., *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I. 1839-1865*, 187-192.

³² Doğan, “Münif Mehmed Paşa”, 32/9; Münif Paşa, *İlm-i Servet*, 21.

³³ “Saadetlü Münif Efendi'nin Nutkudur, Dârü'l-Fünûn'un Açılışı Münasebetiyle” *Takvim-i Vekâyi*, 20 Zilkade 1286, 1192/2.

³⁴ Doğan, “Siyasal Tutum Geliştirmede İki Tanzimat Aydını: Münif Paşa ve Ali Suavi”, 202.

görmekte, farkın kapatılması için çeşitli çalışmalar, raporlar, yayınlar ve eğitim çalışmaları gerçekleştirmektedir. Münif Paşaya göre batının kültürü ve bilimi öğrenilir ve onların gittiği yol izlenirse fark daha da açılmadan batıya yetişmek mümkün olacaktır. Bu uğurda batılı çeşitli kültür ürünlerini Türk kültür dünyasına tercüme vasıtasıyla kazandırmıştır. Esasen bu davranış aktif siyaset ve radikal söylemler ile keskinleşmek yerine ömrünün mühim bir kısmını adadığı üst düzey devlet hizmetinin husule getirdiği muhafazacı tutumun bir göstergesidir denilebilir. Münif Paşa'ya göre "Devlet için hiçbir muzafferiyet yoktur ki ilmin ihyası ve maarifin yaygınlaştırılması ile elde edilenden daha ziyade olsun."³⁵

Devletler nezdindeki geri kalmışlığın, siyasî açmazların, politik buhranların temel sebebi batının çok hızlı gelişmesi ve Osmanlı Devleti'nin bu gelişmeleri kâmil manada idrak edip karşı koyacak teknik, sınaî, askerî ve idarî manada çözümler üretememesi olarak özetlendiğinde Tanzimat'ın teori-pratik çatışmasının ve daha birçok farklı problemin kaynağına inilmiş olmaktadır. Tüm bu gelişmelerin Osmanlı Devleti'ne verdiği zararın izalesi üzerine dönemin aydınları çeşitli reçeteler düzenlemektedir. Bu aydınlardan biri olan Münif Paşa da geri kalma sebepleri hakkında çeşitli raporlar ve yazılar ile ikazlar yapmakta, fikirler beyan etmektedir. İzah edildiği üzere geri kalmışlık tek bir konuda değil birbirine bağlı ve birbirinin tetikleyicisi hükmünde olduğundan bu girift problemin çözümü de oldukça zor olacaktır. Münif Paşa bu sebeple yaptığı tefekkür sonucu daha önce Volney ve Baron De Tott'un da söylediği gibi tekamülü engelleyen maarifin önündeki en büyük engelin Arap alfabesi olduğunu ifade eder. Ona göre Arap yazısı okuryazarlığın gelişmesini kösteklemekte cahilliği yaygın kılmaktadır. Bundan dolayı ilk yapılması gereken şeylerden birisinin yazı reformu geliştirmek olduğunu söyler.³⁶

SONUÇ

Bu araştırmamızda daha çok eğitimci kişiliği ile ön planda olan Münif Paşa'nın siyasi görüşlerini ve kısmen devlet/hükümet tasavvurunu ele aldık. Takdir edilecektir ki Tanzimat gibi buhranlı bir dönemde II. Abdülhamid Han gibi çeşitli yönleriyle tartışmaların odağındaki bir Sultan'ın kabinesinde maârif nâzırı olarak görevli olması itibarıyla siyasî görüşleri ziyadesi ile mühimdir. Nitekim bu görüşler kimi zaman günün siyasetini belirlemeye yönelik iken kimi zaman belirlenen siyasetlere tepki mahiyetinde gelişmektedir. Kaynakların verdiği imkan ölçüsünde merkeze Münif Paşa'yı alarak, kendi kaleminden fikirlerini, ifadelerini incelenmesi neticesinde diyebiliriz ki; Münif Paşa'nın Osmanlı Batılılaşması sürecindeki aktif etkisi yukarıda da izah edildiği üzere üç veçhe ile karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, gazeteci, dergisi, cemiyetçi ve eğitimci olan sosyal yönü. İkincisi edebiyatçı ve araştırmacı olan bireysel yönü. Üçüncüsü ise tercüme odasından maârif nâzırlığına kadar çeşitli sıfatlarla farklı kademelerde bulunması yönüyle devlet adamlığı yönüdür.³⁷ Münif Paşa yer yer entelektüel birikimi ve aydın

³⁵ Takvîm-i Vekâyi, 20 Zilkade 1286, 1192/2.

³⁶ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 264.

³⁷ Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2002), 639.

kişiliği ile devlet adamlığı ve siyasî terbiyesi arasında kalmış ve kendi içinde çatışmalar yaşamıştır. Fikirlerinin icrası için devletin ağır bürokratik çarklarını ve rutin prosedürlerini karşısına almak yahut ihtilalci bir ruhla fikirlerinin temelinde yatan nizamı ikame etmek için eski fikri yok etmek yollarından birini seçmek gerektiğinde ilk yolu tercih etmiş, *Yeni Osmanlı* gibi değil *vüzerâ-yı sâdıka*'ya yaraşır bir biçimde hareket etmiştir. Her ne kadar gerçekleşmesi uzun ve meşakkatli de olsa hukuka uygun olan yolun haricine tevessül etmemiştir.³⁸

Tanzimat aydınlarının karakteristik yapısı dışında bir tavır sergileyen Münif Paşa sonuçlarla değil sebeplerle ilgilenmekte, kuru ezber eleştiriler yerine nitelikli teknik raporları önemsemektedir. Ne sürekli tekrar edilen batı güzellemeleri ile vakit kaybetmenin doğru olduğuna inanmakta ne de geçmişten gelen her şey doğrudur anlayışıyla plansız ve programsız ihya hareketlerine girişmenin doğru olmadığına inanmaktadır. Esasen akıbeti meçhul gayretler yerine makul terkiplere ihtiyaç olduğunun bilincindedir. Bunu siyasî görüşlerini incelerken gayet açık bir şekilde görebiliriz. Sadece siyasî değil sosyal, ekonomik hatta eğitim içerikli fikirleri de zamanının bir miktar ötesinden gelmiş gibidir. Örneğin gayrimüslimlerin askerlik mükellefiyetinden muaf tutulmaları, terakkîye mâni olması cihetiyle Arap harfleri ile tedrisatta yeniliğe ihtiyaç bulunması, kapsamlı bir kütüphane kurularak hem istifade hem temsil yönüyle hizmetinin sağlanması gibi fikirleri serdetmekten geri durmamıştır. Doğru bildiğini cesaretle ve kararlılıkla savunmuş, eksik gördüğü hususları, eksiklik sebeplerini, ortaya çıkan sorunu ve problemin çözümünü kendine ait bir sistemati ile devlet adamına yakışır üslupla ve bir eğitimci nahifliği ile ifade etmiş, kalıplaşmış ön kabulleri aşılmaz duvarlar olarak görmemiştir.

Bir diğer husus Münif Paşa'nın siyasî görüşleri nazarî yaklaşımlarla sınırlıdır. Daha çok sistematik felsefenin alanına giren felsefî problemlerde tartışıla gelen hürriyet, serbest tefekkür, tabiat-ı insaniye ile sistemin reddettiği sosyalizm ve komünizm gibi siyasi akımlar üzerinde fikir beyan etmektedir. Onun meşrutiyet, cumhuriyet, demokrasi gibi nominal düzeyde bile ele almadığı kavramlar hakkındaki görüşlerini ise çeşitli yazılarından ancak analogi yoluyla çıkarmak mümkün olmaktadır.³⁹ Dönemsel şartlar çerçevesinde tüm görüşleri ele alındığında Münif Paşa'nın doğu-batı kavşağında çıkış yolu arayan Osmanlı Devleti'nin nitelikli devlet adamı ve sadık bir nazırı, kendinden sonra gelen aydın kuşağa ise istikamet veren entelektüel yüzü olduğunu anlıyoruz.

Devletini seven Osmanlı'nın birliğini savunan ve padişahına sadık, liberal bir entelektüel olarak tanımlayabileceğimiz Münif Paşa'nın şahsına takdir edilen ve kendisinin deruhte ettiği vazifeleri dönemin zorlu koşullarına rağmen hem icraî manada hem inşaî manada bihakkın yerine getirdiği ayrıca kendisinden sonraki kuşakların fikrî tekâmülü için felsefî zeminin tesisine gayret gösterdiği tarihçe sabittir. Bu itibarla bugün Namık Kemal'in yahut Ziya Paşa'nın devlet felsefesi olarak nitelenebilecek fikriyatına gerekli zemin Münif Paşa döneminde hazırlanmıştır diyebiliriz. Son olarak gerek

³⁸ Özgül, *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politeknîği: Münif Paşa*, 172.

³⁹ Doğan, "Siyasal Tutum Geliştirmede İki Tanzimat Aydını: Münif Paşa ve Ali Suavi", 202.

Tanzimat ve sonrası için Osmanlı Devleti hakkında gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu fikirleri hakkında Münif Paşa olmaksızın söylenen her şey bir yönü ile eksik kalacaktır.

KAYNAKÇA

- Akarlı, Engin Deniz. *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Vasiyetnameleri*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, 2006.
- Budak, Ali. *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2002.
- Ceyhan, Adem. "Eski Bir Üsküdar Sakini: Maârif Nâzırı Münif Paşa'nın İki Manzum Eseri". *1. Üsküdar Sempozyumu*. ed. Zekeriya Kurşun vd. 2/435-456. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004.
- Çetinsaya, Gökhan. "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*. ed. Tanıl Bora - Murat Gültekingil. 1/54-71. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Doğan, Gökhan. *Münif Paşa'nın İlm-i Tedbir-i Memleket'inin Türk İktisat Tarihindeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Doğan, İsmail. "Münif Mehmed Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/9-12. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Doğan, İsmail. "Siyasal Tutum Geliştirmede İki Tanzimat Aydını: Münif Paşa ve Ali Suavi". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 3/4 (1989), 200-207.
- Duran, Recep. "Mehmet Tâhir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi". *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 2/6 (1986), 801-850.
- Işıl, Yeşim. *Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Mecmua-i Fünun*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1969.
- İnceoğlu, F. Samime. "Tanzimat'ta Bir Düşünür ve Bürokrat: Münif Paşa ve İktisat Tasavvuru". *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi* 19 (2005), 231-264.
- Kaplan, Mehmet vd. *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I. 1839-1865*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Kutluer, İlhan. "Felsefi Düşüncede Batılılaşma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/152-158. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Münif Paşa. *İlm-i Servet*. thk. Mahmud Esad. İstanbul, 1302.
- Münif Paşa. *Telhis-i Hikmet-i Hukuk*. İstanbul: Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası, 1301.
- Özgül, M. Kayahan. *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politekniji: Münif Paşa*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Yılmaz, Murat. "Sunuş". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm*. ed. Tanıl Bora - Murat Gültekingil. 7/13-22. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.